

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
„ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА”

МОРОЗ ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ

УДК 37.035.091-057.87:378.59

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ
ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ У ПРОЦЕСІ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ СТУДЕНТСЬКОГО
САМОВРЯДУВАННЯ**

13.00.07- теорія і методика виховання

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Старобільськ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Державному закладі „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор
Савченко Сергій Вікторович,
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, ректор.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Артюшенко Андрій Олександрович,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
професор кафедри спортивних дисциплін;
кандидат педагогічних наук, доцент
Матвієнко Юрій Сергійович,
Полтавський національний університет імені В. Г. Короленка, доцент кафедри математичного аналізу та інформатики.

Захист відбудеться 17 грудня 2015 року о 15.00 годині на виїзному засіданні спеціалізованої вченої ради Д 29.053.03 ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” у ДВНЗ „Донбаський державний педагогічний університет” за адресою: 84116, м. Слов’янськ, вул. Г. Батюка, 19, ауд. 201.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” за адресою: 92703, м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1.

Автореферат розіслано 16 листопада 2015 року.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Г. П. Щука

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Інноваційні процеси в Україні, що пов'язані з наполегливими зусиллями держави і громадськості щодо оновлення суспільного життя, стабілізації соціально-економічної ситуації, модернізації освіти, висувають принципово нові вимоги до особистості молодого спеціаліста. Глобальні соціальні зміни сучасного світу вимагають від молоді вміння адаптуватися до нових умов і, що більш важливо, здатності включатися в життя на рівні суб'єкта соціальних змін. Спостерігаємо необхідність у вихованні професійно компетентного, мобільного, конкурентоспроможного молодого фахівця. Потрібні нові гуманістично орієнтовані молоді лідери, здатні до продуктивного співробітництва, продукування неординарних ідей, готові до прийняття рішень і несення відповідальності за себе та свою діяльність. Отже, важливість розвитку лідерських якостей студентської молоді в наш час є беззаперечною.

Пошук дієвих механізмів виховання лідерських якостей майбутніх фахівців активізується відповідно до нормативних документів загальнодержавного рівня: Законів України „Про освіту”, „Про вищу освіту”, Національної стратегії розвитку освіти України на період 2011–2021 роки, Стратегії державної молодіжної політики в Україні, Державної цільової соціальної програми „Молодь України” на 2009–2015 роки”, Концепції національно-патріотичного виховання молоді.

У зв'язку зі зростаючими суспільними вимогами до формування активної творчої особистості, здатної знайти власне місце в житті, самовизначитися та реалізувати себе, особливого значення набуває проблема ефективної соціальної самореалізації студентів. Одним із визначальних чинників, спроможних суттєво впливати на процес особистісного становлення сучасних студентів, виступає громадська діяльність органів студентського самоврядування у вищому навчальному закладі.

Отже, розв'язання проблеми розвитку лідерських якостей молоді у діяльності органів студентського самоврядування лежить у теоретичному полі, яке утворюється на перетині дослідження проблем лідерства та студентського самоврядування.

Проблему лідерства, розвитку лідерських якостей особистості висвітлено в дослідженнях вітчизняних, російських (В. Веснін, Д. Виханський, М. Гаврилюк, О. Євтихов, Н. Жеребова, Л. Карамушка, Р. Кричевський, В. Лозниця, А. Лутошкін, Н. Мараховська, В. Москаленко, Б. Паригін, А. Петровський, Л. Уманський, О. Уманський, О. Чернишов, Ф. Хміль та інші) та зарубіжних (К. Бланшард, Е. Богардус, М. Вебер, І. Вешлер, В. Врум, Р. Ділтс, П. Друкер, Ф. Йеттон, Д. Крюгер, Ф. Массарик, М. Маскон, С. Сміт, А. Сосланд, Р. Танненбаум, Ф. Фідлер, П. Херсі та ін.) науковців.

Великий інтерес для дослідження становлять роботи провідних вітчизняних і зарубіжних учених, які розглядають проблему впливу студентського самоврядування на формування особистості: І. Аносова, Л. Варламової, Г. Гарбузової, А. Давидової, В. Демчука, Ю. Краценка, О. Невмержицької, К. Потопа, В. Приходька, М. Приходька, М. Соловей, Л. Шеїної.

Питання соціалізації молоді, формування особистості майбутнього фахівця в діяльності органів студентського самоврядування становили предмет дисертаційних робіт таких науковців, як: Ю. Загородній (політична соціалізація студентської молоді), Л. Дябел (соціалізація студентів-першокурсників в умовах педагогічного університету), І. Курліщук (соціалізація студентської молоді засобами масової комунікації), О. Невмержицька (студентське самоврядування в контексті демократизації вищої освіти України), К. Потопа (соціально-педагогічні умови організації студентського самоврядування у вищих навчальних закладах), О. Севастьянова (соціалізація студентської молоді у виховному процесі ВНЗ), С. Шашенко (соціальне становлення студентської молоді в позааудиторний час у ВНЗ), Л. Шеїна (студентське самоврядування як засіб соціалізації молоді) Л. Шигапова (формування лідерських якостей студентів ВНЗ у діяльності органів самоуправління) та ін.

Аналіз наукових праць показав, що, не зважаючи на наявність значного наукового матеріалу з проблем лідерства та виховного потенціалу студентського самоврядування, проблема визначення й створення організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування в нових соціально-економічних і культурних умовах розвитку суспільства залишається недостатньо дослідженою. Відсутні також теоретичні й методичні розробки щодо змісту, форм, методів, технологій, науково-методичного й інформаційного забезпечення процесу формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у діяльності органів студентського самоврядування.

Доцільність розв'язання зазначеної проблеми пов'язана з необхідністю подолання *суперечностей* між:

- гострою потребою суспільства в лідерах нового покоління та недостатнім рівнем сформованості лідерських якостей у сучасної молоді;

- значним потенціалом системи вищої освіти щодо формування лідерських якостей у молоді та недостатнім використанням можливостей органів студентського самоврядування у цьому процесі,

- необхідністю формування лідерських якостей студентів у процесі діяльності органів студентського самоврядування та відсутністю науково обґрунтованих організаційно-педагогічних умов цього процесу у вищому навчальному закладі, а також науково-методичного забезпечення їх практичної реалізації.

Отже, актуальність досліджуваної проблеми, її соціальна й практична значущість, виявлені суперечності та відсутність у вітчизняній педагогічній науці цілісного дослідження, яке б розкривало організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування, й зумовили вибір теми дослідження: **„Організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри педагогіки Державного закладу „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” „Освітні технології навчально-виховного процесу в сучасних закладах освіти” (державний реєстраційний номер 0110U000751). Тема дослідження затверджена рішенням вченої ради Державного закладу „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (протокол № 3 від 26.10.2012 р.) й узгоджена в Міжвідомчій Раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 4 від 29.04.2014 р.).

Об'єкт дослідження – процес формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування.

Предмет дослідження – організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні, розробці та експериментальній перевірці ефективності організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування.

Гіпотеза дослідження базується на припущенні, що процес формування лідерських якостей студентів у процесі діяльності органів студентського самоврядування набуде ефективності, якщо буде відбуватися з урахуванням науково обґрунтованих та розроблених організаційно-педагогічних умов, основними з яких стануть:

- створення у вищому навчальному закладі виховного простору для розвитку особистості та формування в неї лідерських якостей у процесі діяльності органів студентського самоврядування; пролонгованого контролю процесу формування цих якостей, підвищення управлінської компетентності керівників органів студентського самоврядування;

- поступове делегування студентам-активістам студентського самоврядування управлінських повноважень в організації різних видів суспільно-громадської діяльності;

– забезпечення цілеспрямованого формування у представників студентського активу знань і навичок, необхідних для управлінської діяльності, у межах роботи Школи лідерів.

Відповідно до об'єкта, предмета, мети та гіпотези було визначено такі **завдання** дослідження:

1. Розкрити сутність і структуру лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів.

2. З'ясувати роль студентського самоврядування в процесі формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів.

3. Науково обґрунтувати та розробити організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування.

4. Визначити критерії, показники та рівні сформованості лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів.

5. Розробити модель реалізації організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування та експериментально перевірити їх ефективність.

Методологічну основу дослідження становлять: філософське вчення про особистість та її якості; фундаментальні положення аксіологічного, акмеологічного, системного, суб'єктно-діяльнісного, особистісно зорієнтованого, суб'єкт-суб'єктного, культурологічного, діяльнісного, компетентнісного підходів; сучасні концепції виховання й соціалізації особистості, управління й самоуправління; лідерства й виховання лідерських якостей; принципи детермінізму, цілісності, соціальної зумовленості явищ і процесів навколишнього світу, філософсько-культурологічні положення щодо біосоціальної природи особистості та її гармонійної взаємодії з навколишнім середовищем, гуманізму, толерантності і комунікативної спрямованості у формуванні лідерських якостей.

Теоретичними засадами дисертаційної роботи визначено: концептуальні положення розвитку особистості та самосвідомості (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн); теоретичні висновки про ключову роль участі особистості в самоврядуванні як джерела виховання самостійності та громадянського становлення (Н. Крупська, П. Каптерев, А. Макаренко, С. Шацький); концептуальні положення про вплив студентського самоврядування на формування особистості (І. Аносов, Л. Варламова, В. Демчук, Ю. Кращенко, О. Невмержицька, К. Потоп, В. Приходько, М. Приходько, М. Соловей, Л. Шеїна та інші); психолого-педагогічні засади виховної роботи в навчальних закладах (В. Алфімов, І. Бех, І. Зязюн, М. Євтух, Т. Буяльська, М. Гриньова); положення теорій лідерства та виховання

лідерських якостей у колективі (Р. Кричевський, А. Лутошкін, Б. Паригін, А. Петровський, Л. Уманський, О. Чернишов та інші).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використано такі методи дослідження: *теоретичні* – міждисциплінарний синтез та системний аналіз філософської, соціологічної, психологічної, соціально-педагогічної, педагогічної наукової літератури з метою теоретичного вивчення проблеми формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування, визначення базових понять дослідження; абстрагування та конкретизація для визначення елементів процесу формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування; проектування для розробки організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування; *емпіричні* – тривале включене спостереження, бесіда, анкетування, експертні оцінки, психологічне тестування, інтерв'ювання, рейтингове оцінювання, педагогічний експеримент для перевірки ефективності організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування; методи *математичної статистики* для виявлення статистичної значущості одержаних результатів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- *вперше* визначено й теоретично обґрунтовано організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування, до яких належать: створення у вищому навчальному закладі виховного простору для розвитку особистості та формування в неї лідерських якостей у процесі діяльності органів студентського самоврядування; пролонгованого контролю процесу формування цих якостей, підвищення управлінської компетентності керівників органів студентського самоврядування; поступове делегування управлінських повноважень студентам-активістам студентського самоврядування в організації різних видів суспільно-громадської діяльності; забезпечення цілеспрямованого формування у представників студентського активу необхідних для управлінської діяльності знань і навичок у межах роботи Школи лідерів;

- уточнено сутність і структуру лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів; роль студентського самоврядування в процесі формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів;

- *удосконалено* критерії та рівні сформованості лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів; діагностичний інструментарій для

визначення рівня сформованості лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів;

подальшого розвитку набули зміст, технології, форми й методи формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування.

Практичне значення одержаних результатів полягає в готовності до впровадження в практику ВНЗ науково обґрунтованих і експериментально перевірених організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування, а також науково-методичного забезпечення, розробленого в їхніх межах, а саме: змісту і технологій роботи студентської Асамблеї університету, Школи лідерів; навчальної програми дисципліни за вибором „Діяльність органів студентського самоврядування” для підготовки фахівців за спеціальностями „Педагогіка вищої школи”, „Управління навчальним закладом” тощо.

Матеріали дослідження можуть використовуватися безпосередньо при підготовці підручників, посібників з питань формування лідерських якостей у студентів, діяльності органів студентського самоврядування, виконанні курсових, дипломних і магістерських робіт; під час викладання навчальних курсів з теорії та методики виховання, а також при розробці програм та спецкурсів для установ, що займаються підготовкою та підвищенням кваліфікації кадрів, та педагогів, які працюють з активістами.

Результати дисертаційної роботи **впроваджено** в навчально-виховний процес Державного закладу „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (довідка про впровадження № 1592/1 від 28.04.2015 р.), Відокремленого підрозділу „Лисичанський педагогічний коледж Луганського національного університету імені Тараса Шевченка” (довідка про впровадження № 1592/1 від 28.04.2015 р.), Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (довідка про впровадження № 1497 від 17.04.2015 р.), Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (довідка про впровадження № 2055/01-55/33 від 03.06.2015 р.).

Апробація результатів дослідження. Отримані результати дослідження оприлюднено на наукових і науково-практичних конференціях різних рівнів: *Міжнародних* – „Проблеми и перспективы развития современной социальной работы” (Одеса, 2011); „Інноваційні процеси в освітньому просторі: доступність, ефективність, якість” (Луганськ, 2012); „Інновації як чинник суспільного розвитку” (Суми, 2012); „Nowoczesna edukacja: filozofia, innowacja, doświadczenie” (Лодзь, 2015); *Всеукраїнських*: „Науково-педагогічна спадщина А. С. Макаренка і сучасність” (Старобільськ, 2013); „Соціально-педагогічний простір: виклики сьогодення” (Старобільськ, 2015).

Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедр педагогіки та соціальної педагогіки ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”.

Публікації. Основні результати й теоретичні положення відображено в 5 авторських публікаціях, з них 4 – одноосібні статті в наукових, зокрема електронних, фахових виданнях, 1 – у науковому періодичному виданні іншої держави з напрямку, за яким підготовлено дисертацію.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація має вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел (227 найменувань, з них 17 - іноземною мовою), 13 додатків на 73 сторінках. Робота містить 57 таблиць, 6 рисунків. Загальний обсяг дисертації – 305 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обгрунтовано актуальність теми, розкрито стан її наукового вивчення, визначено об'єкт, предмет, мету й завдання дослідження; сформульовано гіпотезу, методологічні й теоретичні засади дисертації; охарактеризовано методи дослідження, розкрито наукову новизну і практичну значущість одержаних результатів; подано інформацію про апробацію та впровадження результатів дослідження.

У першому розділі „**Теоретико-методологічні засади формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування**” здійснено аналіз досліджуваної проблеми у філософській, психологічній, педагогічній, соціологічній літературі; уточнено базові поняття дослідження – „лідер”, „лідерські якості”, „студентське самоврядування”; розкрито сутність і структуру лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів; визначено роль студентського самоврядування в процесі формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів.

Проблема лідерства є однією з найактуальніших у філософських та психолого-педагогічних наукових дослідженнях. Зацікавленість розвитком лідерських якостей у молоді виявлялася ще за часів Аристотеля і Платона. Свої думки щодо сутності лідерських якостей пізніше висловлювали І. Гете, А. Адлер, К. Юнг та ін. відомі науковці й суспільні діячі. Вивченням феномену лідерства досить тривалий час займалися як західні дослідники (У. Бенніс, М. Вебер, А. Залезнік, М. Мескон, Р. Стогдилл та ін.), так і вітчизняні (В. Большаков, Т. Вежевич, Є. Аркін, П. Загоровський, А. Залужний, С. Лозінський та ін.). Учені розглядали питання лідерства в організованих і стихійних колективах. Серед сучасних дослідників проблеми лідерства можна назвати таких, як: А. Бойко, В. Євдокимов, І. Зязюн, Л. Кондрашова, В. Лозова, В. Пасинок, І. Прокопенко, Г. Троцько, Ю. Турчанинова та ін.

Аналіз теоретичних та емпіричних досліджень проблеми лідерства дав змогу визначити *лідера* як визнаного члена групи, який, використовуючи притаманні йому лідерські здібності та якості, обирає оптимальне рішення для досягнення групової цілі; а *лідерство* – як процес реалізації позитивного впливу лідера групи на її членів під час досягнення групових цілей.

Аналіз психологічної літератури дозволив виділити низку концепцій та наукових підходів щодо дослідження лідерства (особистісний, поведінковий, ситуаційний, комплексний), їхні позитивні та суперечливі сторони. На підставі цього було зроблено висновок про те, що *лідерські якості* є різновидом соціально-психологічних властивостей особистості, оскільки відображають її ставлення до людей і суспільства й виявляються в суспільній поведінці та вчинках. Формування лідерських якостей повинно стати стрижневим напрямом у підготовці майбутнього фахівця.

Узявши за основу трирівневу модель лідерських якостей О. Євтіхова (Я-концепція – перший рівень, лідерська внутрішньогрупова взаємодія –

другий рівень, актуально-лідерський, що об'єднує якості і властивості лідера, якими наділяє його група, – третій рівень) було визначено такі *лідерські якості* студентів вищих навчальних закладів, як активність, ініціативність, товариськість, вміння слухати співрозмовника, рішучість, готовність до самостійного виконання завдань, упевненість у собі, цілеспрямованість, наполегливість, потреба в успіху, креативність, здатність активно впливати на інших, вміння говорити, розуміти емоційний стан людини, здатність до організаторської роботи, організаторська проникливість, чесність і порядність у відносинах, відповідальність, комунікабельність, готовність до ризику, вміння управляти собою, наявність сили волі, здатність до емпатії, інтелектуальна лабільність, вміння розв'язувати конфлікти, стресостійкість, вміння приймати відповідальні рішення в будь-яких ситуаціях, адекватна самооцінка та розвинена рефлексія.

Доведено, що найефективнішим засобом формування лідерських якостей особистості у вищому навчальному закладі є студентське самоврядування (Л. Варламова, В. Демчук, Ю. Кращенко, О. Невмержицька, В. Осташова, К. Потопа, С. Савченко, М. Соловей, Н. Тамарська, Л. Шигапова, Л. Шеїна та ін.). *Студентське самоврядування* визначено як цілісний структурний механізм, який дозволяє студентам шляхом самоорганізованої діяльності брати участь у керівництві справами свого колективу у взаємодії зі всіма органами управління вищим навчальним закладом, захищати власні права та інтереси, сприяти гармонійному розвитку особистості майбутнього фахівця, виховуючи лідерські якості, соціальну активність.

Визначаючи провідну роль студентського самоврядування у формуванні лідерських якостей молоді, було виділено аспекти його потенціалу: 1) студентське самоврядування виховує реальних лідерів українського суспільства, формує еліту нації; 2) самоврядування дає змогу студенту, як і кожному громадянину, бути почутим; 3) участь у роботі студентського самоврядування дозволяє набути організаторських умінь, привчає молодого громадянина Української держави відповідально виконувати свої обов'язки та покладені на нього завдання; 4) одним із принципів Болонського процесу є активна участь студентів як конструктивних партнерів в управлінні та визначенні змісту і якості освіти; 5) студентське самоврядування – потужний фактор демократизації сучасної вищої школи, що сприяє вихованню в майбутніх фахівців лідерських якостей, формуванню громадянської свідомості, активної життєвої позиції.

Організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей особистості у діяльності студентських громадських об'єднань було визначено як сукупність специфічних взаємопов'язаних факторів (мети, змісту, напрямів, форм, методів діяльності, ситуацій, обставин, соціального середовища та ін.), необхідних для здійснення системного педагогічного впливу з метою формування соціально важливих лідерських якостей особистості у процесі

діяльності органів студентського самоврядування. Теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури (Т. Буряк, Л. Васильченко, А. Давлетова, Н. Мараховська, В. Безпалько, Д. Леонт'єв, С. Подмазін), вивчення зарубіжного й вітчизняного досвіду з досліджуваної проблеми дозволили виділити такі організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування: 1) створення виховного простору у вищому навчальному закладі для розвитку особистості та формування в неї лідерських якостей у процесі діяльності органів студентського самоврядування; пролонгованого контролю процесу формування цих якостей, підвищення управлінської компетентності керівників органів студентського самоврядування; 2) поступове делегування управлінських повноважень студентам-активістам студентського самоврядування в організації різних видів суспільно-громадської діяльності; 3) забезпечення цілеспрямованого формування у представників студентського активу необхідних для управлінської діяльності знань і навичок у межах роботи Школи лідерів.

У другому розділі „Дослідження сформованості лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів” виокремлено критерії, показники та рівні сформованості лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів, проаналізовано сучасний стан сформованості лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів.

На підставі здійсненого у першому розділі теоретичного аналізу проблеми формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування, вивчення наукових праць щодо визначення критеріїв, показників та рівнів сформованості лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів (К. Бланшард, В. Веснін, І. Вешлер, Д. Виханський, В. Врум, П. Друкер, Л. Карамушка, В. Лозниця, Ф. Массарик, М. Маскон, В. Москаленко, Р. Танненбаум, П. Херсі, Ф. Хміль та ін.) було виділено й обґрунтовано критерії, показники та рівні сформованості лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів.

Когнітивний критерій урахує сформованість системи знань студентів про лідерство (лідерські якості, сучасні теорії та стилі лідерства, закономірності розвитку колективу тощо) та студентське самоврядування (мета, завдання, принципи, функції, організаційні форми студентського самоврядування тощо).

Мотиваційний критерій передбачає наявність активності, ініціативності, цілеспрямованості, наполегливості, потреби в успіху, позитивного ставлення й інтересу до суспільного життя, прагнення брати в ньому участь; свідомого прагнення до оволодіння організаційними та комунікативними вміннями, зацікавленості в комунікативній взаємодії, орієнтації на партнерство та співпрацю у спільній діяльності.

Комунікативний критерій визначає такі якості особистості, як тактовність, товариськість, чесність і порядність у відносинах; уміння слухати

співрозмовника, встановлювати й підтримувати контакт, зворотній зв'язок; здатність говорити, розуміти емоційний стан людини, розв'язувати конфлікти.

Особистісно-операційний критерій включає індивідуально-типологічні якості та характеризує лідерські, організаторські та рефлексивні вміння особистості студента.

Відповідно до виділених критеріїв було визначено показники та рівні, що характеризують ступінь сформованості лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів: високий, середній, низький.

Дослідно-експериментальна робота (констатувальний етап) проводилася на базі чотирьох ВНЗ: Державного закладу „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, Відокремленого підрозділу „Лисичанський педагогічний коледж Луганського національного університету імені Тараса Шевченка”, Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка на основі використання пакета діагностичних методик, які детально описані в тексті та додатках дисертаційної роботи.

Обсяг вибірки студентів склав 372 особи (185 – контрольної групи (КГ) та 187 – експериментальної (ЕГ)), представників органів студентського самоврядування – 38 осіб.

Діагностичне дослідження дозволило констатувати, що загальний рівень сформованості лідерських якостей студентів за всіма критеріями (когнітивним, мотиваційним, комунікативним та особистісно-операційним) знаходиться переважно на низькому рівні (55,1% у КГ і 54,5% в ЕГ).

За результатами констатувального етапу експерименту також було з'ясовано причини низького рівня сформованості лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів, що криються, передусім, у відсутності чіткої організації та спеціально створених умов для формування лідерських якостей, а також науково-методичних розробок, які б дозволяли комплексно використовувати сучасні підходи до формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування.

Результати аналізу сучасного стану сформованості лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів підтвердили актуальність дослідження та необхідність експериментального впровадження розроблених організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей студентів у процесі діяльності органів студентського самоврядування.

У третьому розділі – **„Перевірка ефективності організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування”** – презентовано модель реалізації організаційно-педагогічних умов, висвітлено хід та результати експериментальної роботи з упровадження організаційно-педагогічних умов формування лідерських

якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування.

З метою запровадження організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування було розроблено модель їх реалізації, основними структурними компонентами якої стали: мета, завдання, організаційно-педагогічні умови, наукові підходи, принципи, функції, форми, методи, засоби, етапи, результат.

Реалізація *першої умови* передбачала *створення виховного простору у вищому навчальному закладі* з метою забезпечення сприятливого середовища для розвитку особистості в процесі діяльності органів студентського самоврядування, формування у студентів мотивації до участі в студентському самоврядуванні та розвитку лідерських якостей, соціальної активності, громадянської свідомості, взаємодопомоги, групової єдності.

Для досягнення цієї мети було проведено низку заходів: організовано роботу Школи лідерів; проведено семінари, тренінги, дебати щодо особливостей діяльності студентського самоврядування; взято участь у студентських форумах і конференціях; здійснено планування й пролонгований контроль процесу формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування; створено єдину інформаційну мережу у ВНЗ „Діяльність органів студентського самоврядування”; запроваджено механізми стимулювання розвитку самовдосконалення та самовиховання у студентів.

Реалізація *другої умови* передбачала *поступове делегування управлінських повноважень студентам-активістам студентського самоврядування в організації різних видів суспільно-громадської діяльності*. На кожному факультеті були створені структурні підрозділи студентської ради, що охоплювали всі сфери діяльності: навчально-наукову, культурно-масову, спортивно-оздоровчу, соціально-побутову, інформаційну. У межах цих напрямів було організовано спільну роботу студентів з лідерами студентського самоврядування, проведено низку заходів: „Дебют першокурсників”, КВК, „Брейн-ринг”; благодійні акції „Твори добро”, „Від серця до серця”, „Наповни барвами життя”, „Новорічні дива”; круглі столи за темами: „Студентське самоврядування: проблеми сьогодення”, „Структура діяльності органів студентського самоврядування”, „Досвід студентських молодіжних об'єднань” та ін.

Реалізація *третьої умови* передбачала *цілеспрямоване формування у представників студентського активу необхідних для управлінської діяльності знань і навичок у межах роботи Школи лідерів*.

Метою роботи Школи лідерів було виховати лідерські якості, надати знання, сформувати уміння та навички, необхідні лідеру студентського самоврядування.

Відповідно до програми роботи Школи лідерів було здійснено: ознайомлення з досвідом студентських молодіжних об'єднань, проведення семінару „Діяльність органів студентського самоврядування”, тренінгу лідерських якостей „Лідер майбутнього”, Web-квестів „Виховання особистісних якостей майбутніх фахівців у системі студентського самоврядування”, „Теорія і практика виховання лідерських якостей особистості в системі студентських самоврядних організацій”, „Лідерство та студентське самоврядування у фаховій підготовці майбутніх спеціалістів”, зустрічі з діячами студентського самоврядування; проведення міжвузівських заходів „Студентські турніри”, стажування студентів у виконавчих органах місцевого самоврядування, участь студентів у реалізації міських молодіжних проєктів, культурно-масових заходів, тематичних ток-шоу, круглих столів, студентських конференцій тощо.

Оцінку й аналіз ефективності експериментальної роботи з реалізації організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування, як і на констатувальному етапі, було здійснено за чотирма *критеріями* – когнітивним, мотиваційним, комунікативним і особистісно-операційним.

Динаміку рівнів сформованості лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів ЕГ за критеріями представлено в *табл. 1*.

Таблиця 1

Динаміка рівня сформованості лідерських якостей у студентів ЕГ

Рівні сформованості	Дані констатувального етапу		Дані контрольного етапу		Приріст	
Рівні сформованості у студентів лідерських якостей за когнітивним критерієм						
	Абс. кі-сть	%	Абс. кі-сть	%	Абс. кі-сть	%
високий	17	9,1	154	82,7	+137	+73,6
середній	65	34,7	21	11,1	-44	-23,6
низький	105	56,2	12	6,2	-93	-50,0
Рівні сформованості у студентів лідерських якостей за мотиваційним критерієм						
високий	33	18,1	115	61,5	+82	+43,4
середній	50	26,3	55	29,4	+5	+3,1
низький	104	55,6	17	9,1	-87	-46,5
Рівні сформованості у студентів лідерських якостей за комунікативним критерієм						
високий	29	15,2	102	54,4	+73	+39,2
середній	68	36,4	59	31,9	-9	-4,5
низький	92	48,4	26	13,7	-66	-34,7
Рівні сформованості у студентів лідерських якостей за особистісно-операційним критерієм						
високий	16	8,4	99	52,4	+83	+44,0
середній	59	31,5	61	33,0	+2	+1,5
низький	112	60,1	27	14,6	-85	-45,5

Як видно із наведених даних, у студентів ЕГ спостерігається значна позитивна динаміка рівня сформованості лідерських якостей за всіма критеріями.

Узагальнені дані щодо динаміки рівня сформованості лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів ЕГ представлено на *рис. 1*.

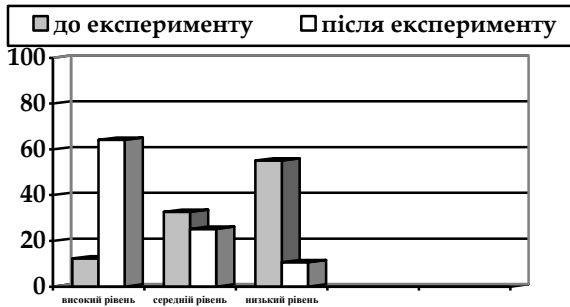

Рис. 1. Динаміка загального рівня сформованості лідерських якостей у студентів ЕГ (у %)

У студентів КГ також відбулися позитивні зміни завдяки традиційній організації освітнього процесу, але незначні.

Підтвердження достовірності результатів педагогічного експерименту з перевірки ефективності організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування здійснювалося за допомогою критерію Пірсона χ^2 .

Вірогідність отриманих результатів і висновків забезпечується методологічною обґрунтованістю вихідних теоретичних положень, критичним аналізом стану досліджуваної проблеми; відповідністю методів наукового пошуку його меті й завданням; поєднанням методів якісного та кількісного аналізу експериментального матеріалу; застосуванням апробованих методів статистичного аналізу; позитивними результатами впровадження організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й наукове розв'язання проблеми формування лідерських якостей у студентської молоді, що полягає в обґрунтуванні, розробці та експериментальній перевірці організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування.

1. Під лідерськими якостями студентів вищих навчальних закладів розуміємо сукупність стійких характеристик особистості, які забезпечують ефективність діяльності та допомагають особистості займати позицію лідера в групі, проявляються в організаторських здібностях, умінні здійснювати значний вплив на поведінку і настрій людей, бути прикладом для наслідування.

До структури лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів належать індивідуально-особистісний, мотиваційний, соціально-психологічний, індивідуально-комунікативний, організаторський компоненти.

2. Студентське самоврядування визначено як цілісний структурний механізм, який дозволяє студентам шляхом самоорганізованої діяльності брати участь у керівництві справами свого колективу у взаємодії зі всіма органами управління вищого навчального закладу, захищати власні права й інтереси, сприяти гармонійному розвитку особистості майбутнього фахівця, виховуючи лідерські якості, соціальну активність.

До основних функцій студентського самоврядування віднесено: виховання реальних лідерів українського суспільства, донесення проблем молоді до суспільства і держави, набуття організаторських умінь, виховання почуття обов'язку, участь студентів в управлінні та визначенні змісту і якості освіти в ролі конструктивних партнерів.

3. Організаційно-педагогічними умовами формування лідерських якостей особистості у діяльності студентських громадських об'єднань визначено сукупність специфічних взаємопов'язаних факторів (мети, змісту, напрямів, форм, методів, засобів діяльності, ситуацій, обставин, соціального середовища тощо), необхідних для здійснення системного педагогічного впливу з метою формування соціально важливих лідерських якостей особистості у процесі діяльності органів студентського самоврядування.

На основі теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури, вивчення зарубіжного й вітчизняного досвіду з досліджуваної проблеми було науково обґрунтовано й розроблено організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів в процесі діяльності органів студентського самоврядування: 1) створення виховного простору, що передбачає забезпечення сприятливих умов для розвитку особистості в процесі діяльності органів студентського самоврядування; системне і комплексне формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів, пролонгований контроль процесу формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів, підвищення управлінської компетентності керівників органів студентського самоврядування; 2) поступове делегування управлінських повноважень студентам-активістам студентського самоврядування в організації різних видів суспільно-громадської діяльності; 3) забезпечення цілеспрямованого

формування у представників студентського активу необхідних для управлінської діяльності знань і навичок у межах роботи Школи лідерів.

4. Аналіз різних наукових підходів до розв'язання проблеми ефективності формування лідерських якостей особистості став підставою для визначення критеріїв, показників та рівнів сформованості лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів.

Когнітивний критерій визначає сформованість системи знань студентів про лідерство та студентське самоврядування (мета, завдання, принципи, функції, організаційні форми, правова та економічна основа діяльності тощо).

Мотиваційний критерій передбачає наявність активності, ініціативності, цілеспрямованості, наполегливості, потреби в успіху, позитивного ставлення й інтересу до суспільного життя та прагнення брати в ньому участь, свідоме прагнення до оволодіння організаційними та комунікативними вміннями, зацікавленість у комунікативній взаємодії, орієнтація на партнерство та співпрацю у спільній діяльності.

Комунікативний критерій включає тактовність, доброзичливість, товарицькість, чесність і порядність у відносинах; уміння слухати співрозмовника, встановлювати й підтримувати контакт, зворотній зв'язок, говорити, розуміти емоційний стан людини, розв'язувати конфлікти; комунікативні знання, уміння та навички.

Особистісно-операційний критерій характеризує індивідуально-типологічні якості та лідерські, організаторські й рефлексивні вміння особистості студента.

Відповідно до критеріїв запропоновано показники й рівні сформованості лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів: високий, середній, низький.

Дані констатувального експерименту засвідчили низький загальний рівень сформованості лідерських якостей студентів за всіма критеріями – когнітивним, мотиваційним, комунікативним і особистісно-операційним – 55,1% в КГ і 54,5% у ЕГ; підтвердили необхідність упровадження в освітній процес ВНЗ організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей студентів у діяльності студентського самоврядування.

5. Модель реалізації організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування містила мету, завдання, організаційно-педагогічні умови, наукові підходи, принципи, функції, форми, методи, засоби, етапи, результат експериментальної діяльності.

Упровадження умов відбувалося відповідно до розробленої моделі в межах організації роботи Школи лідерів, семінару „Діяльність органів студентського самоврядування”, тренінгу лідерських якостей „Лідер майбутнього”, Web-квестів, проведення міжвузівських заходів, стажування

студентів у виконавчих органах місцевого самоврядування, участі студентів у реалізації міських молодіжних проєктів, культурно-масових заходах, тематичних ток-шоу, круглих столах, студентських конференціях тощо.

6. Оцінку й аналіз результатів експериментальної роботи з упровадження організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування було здійснено за чотирма критеріями – когнітивним, мотиваційним, комунікативним і особистісно-операційним.

Так, сформованість лідерських якостей за когнітивним критерієм у студентів ЕГ після експерименту переважно знаходиться на високому рівні – 82,7% (до експерименту – 9,1%). Водночас у більшості студентів КГ сформованість лідерських якостей за когнітивним критерієм залишилася на середньому і низькому рівнях (43,3% і 37,5% відповідно). Сформованість лідерських якостей за мотиваційним критерієм у студентів ЕГ здебільшого знаходиться на високому рівні – 61,5% (до експерименту – 18,1%), у той час як у більшості студентів КГ сформованість лідерських якостей за мотиваційним критерієм продовжує перебувати на низькому рівні (39,2%). Сформованість лідерських якостей за комунікативним критерієм у студентів ЕГ здебільшого знаходиться на високому рівні – 54,4% (до експерименту – 15,2%), у той час, як рівень сформованості лідерських якостей студентів КГ за комунікативним критерієм залишається переважно низьким (38,7%). Сформованість лідерських якостей за особистісно-операційним критерієм у студентів ЕГ здебільшого знаходиться на високому рівні – 52,4% (до експерименту – 8,4%), у більшості ж студентів КГ сформованість лідерських якостей за особистісно-операційним критерієм продовжує знаходитися на низькому рівні (48,1%).

Отже, рівень сформованості лідерських якостей у студентів ЕГ після проведеної експериментальної роботи суттєво підвищився за всіма критеріями і показниками, що свідчить про ефективність науково обґрунтованих, розроблених та експериментально перевірених організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування.

Проведене дослідження не вичерпує всієї різноманітності питань, пов'язаних з формуванням лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування. Потребують додаткового вивчення шляхи і механізми підвищення мотивації та розвитку готовності студентів до діяльності в органах студентського самоврядування, подальша розробка змісту і технологій формування лідерських якостей студентської молоді у діяльності органів студентського самоврядування.

Наукові праці, у яких опубліковано наукові результати дослідження

1. Мороз В. П. Теоретико-методологічні підходи до вивчення лідерських якостей: узагальнення зарубіжного та вітчизняного теоретичного досвіду / В. П. Мороз // Вісн. Глухів. нац. пед. ун-ту імені Олександра Довженка : зб. наук. праць. – Вип. 27. – Глухів : РВВ Глухівського НПУ ім. О. Довженка, 2015. – С. 120–125.

2. Мороз В. П. Особенности формирования лидерских качеств студентов органов студенческого самоуправления в Луганском национальном университете имени Тараса Шевченко / В. П. Мороз // Nowoczesna edukacja: filozofia, innowacja, doświadczenie – Nr 2. – Łódź : Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Umiejętności. – 2015. – С. 139–143.

3. Мороз В. П. Особливості формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів в процесі діяльності органів студентського самоврядування: експертна оцінка / В. П. Мороз // Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту : Серія „Педагогіка. Соціальна робота”. – 2015. – №35. – С. 112–115.

4. Мороз В. П. Теоретико-методологічні основи дослідження лідерства членів студентського самоврядування / В. П. Мороз // Електронне наукове фахове видання „Науковий вісник Донбасу”. – 2014. – № 4 (28). – Режим доступу : <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN28/index.html>.

5. Мороз В. П. Дослідження студентського самоуправління на засадах лідерства: теоретико-методологічне обґрунтування / В. П. Мороз // Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – Старобільськ, 2015. – №1 (290) : Педагогічні науки. – С. 26–32.

Мороз В. П. Організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання. – Державний заклад „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”. – Старобільськ, 2015.

Дисертацію присвячено науковому розв’язанню актуальної проблеми формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування.

Здійснено обґрунтування теоретико-методологічних засад формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування, розкрито сутність і структуру лідерських якостей студентів, роль студентського

самоврядування в процесі їх формування, обґрунтовано організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів в процесі діяльності органів студентського самоврядування.

Експериментально впроваджено організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування. Здійснено аналіз ефективності умов за чотирма критеріями – когнітивним, мотиваційним, комунікативним і особистісно-операційним.

Ключові слова: лідер, лідерство, лідерські якості, студентське самоврядування, організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей студентів.

Мороз В. П. Организационно-педагогические условия формирования лидерских качеств студентов высших учебных заведений в процессе деятельности органов студенческого самоуправления. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.07 – теория и методика воспитания. – Государственное учреждение „Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко”. – Старобельск, 2015.

Диссертация посвящена научному разрешению актуальной проблемы формирования лидерских качеств студентов высших учебных заведений в процессе деятельности органов студенческого самоуправления.

Осуществлено обоснование теоретико-методологических основ формирования лидерских качеств студентов высших учебных заведений в процессе деятельности органов студенческого самоуправления, раскрыты сущность и структура лидерских качеств студентов, роль студенческого самоуправления в процессе их формирования; обоснованы организационно-педагогические условия формирования лидерских качеств студентов высших учебных заведений в процессе деятельности органов студенческого самоуправления, основными из которых стали: создание воспитательного пространства в высшем учебном заведении для развития личности и формирования у нее лидерских качеств в процессе деятельности органов студенческого самоуправления; пролонгированный контроль процесса формирования этих качеств, повышения управленческой компетентности руководителей органов студенческого самоуправления; постепенное делегирование управленческих полномочий студентам-активистам студенческого самоуправления в организации различных видов социально-общественной деятельности; обеспечение целенаправленного формирования у представителей студенческого актива необходимых для управленческой деятельности знаний и навыков в рамках работы Школы лидеров.

Выделены критерии, показатели и уровни сформированности лидерских качеств студентов высших учебных заведений; представлена модель реализации организационно-педагогических условий, основными структурными компонентами которой стали: цель, задачи, организационно-педагогические условия, научные подходы, принципы, функции, формы, методы, средства, этапы, результат.

Экспериментально внедрены организационно-педагогические условия формирования лидерских качеств студентов высших учебных заведений в процессе деятельности органов студенческого самоуправления. Осуществлен анализ эффективности условий по четырем критериям – когнитивным, мотивационным, коммуникативным и личностно-операционным.

Ключевые слова: лидер, лидерство, лидерские качества, студенческое самоуправление, организационно-педагогические условия формирования лидерских качеств студентов.

Moroz, V. P. Organizational-pedagogical conditions of formation of leadership qualities of students of higher educational institutions in the during activity of the student government. – On the manuscript.

Dissertation for the scientific degree of candidate of pedagogical sciences, specialty 13.00.07 – theory and methods of education. – Public institution „Taras Shevchenko National University of Luhansk”. – Starobelsk, 2015.

The dissertation is devoted to scientific solution to actual problems of formation of leadership qualities of students of higher educational institutions in the during activity of the student government.

Implemented substantiation theoretical and methodological bases of formation of leadership qualities of students of higher educational institutions in the during activity of the student government, disclosed the essence and structure of the leadership qualities of students, the role of student government in the process of their formation, substantiated organizational and pedagogical conditions of formation of leadership qualities of students of higher educational institutions in the process of the activities of the student government.

Experimentally introduced organizational and pedagogical conditions of formation of leadership qualities of students of higher educational institutions in the during activity of the student government. The analysis of the the effectiveness of the conditions of the four criteria – cognitive, motivatsionnym, communicative and personal-operating.

Keywords: leader, leadership, leadership qualities, student government, organizational and pedagogical conditions of formation of leadership qualities of students.

Підписано до друку 29.10.2015 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк ризографічний.
Умовн. др. арк. 0,9. Тираж 100 прим. Зам. №99-2015.

Виготовлювач: МКП «Слобожанщина»,
вул. Леніна, 1, м. Сватове, Луганська обл., Україна, 92600

Тел./факс +38 0647134268. Е-mail: slob@svt.lg.ukrtel.net

Свідоцтво про державну реєстрацію АОО №470629
видане Сватівською райдержадміністрацією Луганської області від 27.10.1998 р.
